निर्वाचितः गवेषणासन्दर्भः

दूतकाव्यपरम्परायाम् ‘इन्दुदूतम्’ - एकम् समीक्षात्मकमध्ययनम्

(पि. एच्. डि- इति कर्यक्रमे प्रवेशहेतोः प्रस्तावितस्य गवेषणासन्दर्भस्य संक्षिप्तसारः)

२०२३

प्रस्ताविका

सुपर्णा मण्डल

भूमिका-

प्राचीनकालात् तपसः, ध्यानस्य, साधनायाः, निष्ठायाः च भाषा अस्ति देववाणी संस्कृतं विशालशरीरेण, विषयविविधतायाः च कारणेन विश्वप्रसिद्धा अस्ति । एतदेव कारणात् अद्यापि विश्वस्य सर्वासां भाषाणाम् एकसूत्रीकरणकारी भाषा इति प्रसिद्धा अस्ति । वेद-पुराण-स्मृति-महाकाव्येभ्यः आरभ्य वर्तमान-प्रचलित-विविधविधाभ्यां यावत् अस्याः अजस्त्र-धारा प्रवहति । वैदिककालात् आधुनिककालपर्यन्तं तस्मिन् साहित्यस्य निर्माणं भवति । मनोहरार्थं यः शब्दः प्रतिपादयति सः काव्यः स्मृतः[1] संस्कृतसाहित्यस्य प्रसिद्धविधासु अत्यन्तं मनोहरं मधुरं महत्त्वपूर्णं च भागं दूतकाव्यम् । 'दु गतौ क्त (त) दूत', (दूतानिभ्यां दीर्घश्च) सूत्रानुसारेण उ-कारस्य दीर्घीकरणेन दूतशब्दः निष्पन्नः । दूतेन सन्देशप्रेषणं एतेषां काव्यानां मुख्यं विषयम् अस्ति[2,3] । इतिहासकाराः दूतकाव्यं गीतिकाव्यवर्गे स्थापयन्ति, यत् पाश्चात्यजगतः (विशेषतः ग्रीकभाषायाः) काव्यम् अस्ति । तस्य गायनं वाद्ययन्त्राणां साहाय्येन कृतम् । लालित्यं, संप्रेषणीयता, आत्मनिष्ठा च तस्य प्राणाः सन्ति। तस्मिन् भावः (अर्थः) तादृशः भवेत् यत् श्रोतारं बध्नाति, न किमपि चिन्तयति । अतः प्रेमः, विरहः, वैराग्यं च तस्य बिषयाः सन्ति[4] । कालिदासस्य मेघदूतमनुसृत्य पश्चात् कवयः शताधिकं दूतकाव्यानि लिखितवन्तः । मेघदूतस्य अनुसरणं कृत्वापि एतेषु काव्येषु केचन भिन्नाः विशेषताः सन्ति । अस्यां दूतकाव्यपरम्परायां एकविंशशताब्द्याः कवेः शैलेशकुमारमिश्रस्य 'इन्दुदूतम्' दूतकाव्यमेकमनवद्यं संयोजनम् । अहं आशान्वितोऽस्मि यत् इन्दुदूतमस्य यथार्थसमीक्षणं कृत्वा अस्मान् इन्दुदूतम् गीतिकाव्यरूपेण अथवा दूतकाव्यरूपेण तस्य सार्थकतायाः मूल्याङ्कनं कर्तुं समर्थो भविष्यामि ।

दूतकाव्यस्य काव्यशैली गीतिकाव्यं इति नामाङ्कितं अस्ति । वस्तुतः प्राचीनालंकारग्रन्थेषु गीतिकाव्यं इति किमपि काव्यरूपस्य उल्लेखः नास्ति । हृदयस्य सरलभावनाम् अभिव्यञ्जयन् गीतात्मकतापूर्णं काव्यं गीतकाव्यमिति निर्दिश्यते । सुखदुःखस्य वा भावात्मकावस्थानां चित्रणं दूतकाव्यानां मुख्यं विषयं भवति । सुखदुःखानां भावानाम् तीव्रानुभूतिः दूतकाव्यं जनयति दूतकाव्ये एतादृशः सुखदुःखभावः सुमधुरशब्देषु अभिव्यक्तं भवति येन पाठकः अभिभूतः भवति । दूतकाव्ये मानवजीवनस्य अन्तरस्थितानुभवानाम् शब्देण चित्रितं भवति । एतेषु कोमलकान्तपदेन सह गीतमयछन्दप्रयोगोऽपि निहितः । अतः बाह्यरूपेण काव्यमिदं यावद् सुन्दरं तावदस्याभ्यन्तरोऽपि रसान्वितो भवति । तेषु निहितानां कोमलभावनानां माधुर्यं प्रत्येकं हृदयं आकर्षयति । एतेषां दूतानां विशेषता अस्ति यत् चेतन-अचेतनवस्तूनाम्[5] माध्यमेन सन्देशं प्रेषयन्ति । दूत्काव्येषु प्रसाद-माधुर्य-ओजगुणानाम् च श्रृंगार-करुण-शान्तरसानां अभिव्यक्तिः प्राधान्यं भवति । सम्पूर्णकाव्ये एकः एव तीव्रभावः आद्योपान्तः अभिव्यक्तो भवति । अतः भावनानां कोमलता, विचारानां सामञ्जस्यं, शिष्टता, निरीक्षणस्य नवीनता च कल्पनायाः चातुर्य्यम् अत्र तिष्ठति । मधुरशब्दयोजना, लालित्यं च भावात्मकभाषा अस्य अपरिहार्य्यमङ्गानि । एतेषु ध्वन्यात्मकवाक्यानि, अलङ्कारप्रधाना सरसप्राकृतिकभाषाशैली सर्वत्र दृश्यते । एतेषु न च कृत्रिमता न च नीरसता ।

साहित्ये दूतेन भावनानाम् अभिव्यक्तेः एषा अवधारणा कालिदासात् अवश्यमेव उत्तराधिकाररूपेण प्राप्तवती, परन्तु साहित्यिकदूतपरम्परायाः उत्पत्तिः तस्य मेघदूतात् इति मन्यते । यः सम्पूर्णजगतः सहृदयानां हृदये स्वस्य भावनायाः

हृदयस्पर्शीतया कोमलकान्तपदेन[6] च विराजते । कवेः सरल-कोमलाभिव्यंजनस्य मायाजालेन सहृदयः पाठकः मोहग्रस्तो भवति। अतः सर्वे सहृदयाः पाठकाः मेघदूतस्य कोमलाकान्तवाक्येषु सन्निहितेन सुरम्यभावेन उत्कनण्ठिताः सन् तस्य अन्तः कविः एकं चेतनं वा अचेतनं स्वस्य दूतरूपेण कृत्वा स्वस्य भावं अभिव्यक्तं करोति । एताभिः उत्कण्ठाभिः दूतकाव्यस्य दीर्घपरम्परायाः सृष्टिः भवति या अद्यापि अबाधिता अस्ति।

साहित्यस्य परिशीलनः-

कालिदासस्य मेघदूतमनुसृत्य वा तदनन्तरं संस्कृतसाहित्ये दूतकाव्यस्य वा संदेशकाव्यस्य विषये बहुशोधकार्यं अभवत्। अस्मिन् दूतकाव्यपरम्परायां एकविंशतितमशताब्द्याः कविना शैलेशकुमारमिश्रेण रचितम् 'इन्दुदूतम्' इति काव्यविषये कोऽपि शोधः न कृतः। अतः अस्य काव्यस्य विषये शोधं कर्तुं मया उपक्रमः कृतः।

विषयस्याध्ययनम्-

मन्दाक्रान्ताछन्दमाश्रित्य १०८ श्लोकेषु रचितं इन्दुदूतं द्विधाविभक्तम् - अर्धेन्दुः पूर्णेन्दुः च। प्रथमभागे अर्धभागे ६३ श्लोकाः पूर्णतया च ४५ श्लोकाः सन्ति। लौकिकप्रलोभनात् तथा संसारबन्धनात् मुक्तिलाभाय भगवान् केदारनाथं प्रति विनयेन अनुरोधेन सह भक्तस्य हृदयस्य उक्तिरस्य शान्तरसात्मककाव्यस्य। काव्यस्य नायकः केदारनाथस्य भ्रमणात् प्रत्यागत्य नित्यं स्वविचारेषु निमग्नः भवति । लौकिकलोकैः आहतः तस्य हृदयं ईश्वरस्य सान्निध्यस्य प्रतीक्षया इन्दुद्वारा भगवतः केदारनाथस्य कृते स्वसन्देशं प्रेषयति। कविनिवासस्थानात् रांचीतः आरभ्य काशी-प्रयाग-हरिद्वार-कनखल-ऋषिकेश-बद्रीनाथ-कैलाश-मानसरोवरादि-तीर्थानां सौन्दर्यं चित्रितम् अस्ति। काव्यस्य उत्तरार्धे गौरीकुण्डतः गच्छन्तः तीर्थयात्रिकारिणः, केदारनाथस्य प्रारम्भिकयात्रा, मार्गस्य दूरस्थता, तस्य नैसर्गिकचित्रं च उत्कीर्णाः सन्ति। जगतः तुच्छता, तस्य माया-बन्धनग्रस्तस्य भक्तहृदयस्य आकांक्षा च काव्यस्य अस्मिन् भागे वर्णिते। इन्दुः शंकरस्य प्रियः अनुचरः अस्ति, येन सः चन्द्रमौली, अर्धेन्दुमौली, चन्द्रशेखरः इत्यादयः नाम धारयति। अतः इन्दुमाध्यमेन प्रेषितं सन्देशं श्रुत्वा भगवान् करुणावशतः भक्तं पादयोः आश्रयं दास्यति, भक्तस्य हृदयं एतावत् आशाजनकम् अस्ति।

गवेषणासन्दर्भस्य उद्देश्यम्-

१. एकविंशतितमे शतके अपि दूतकाव्यरचनापरम्परायाः निरन्तरताविषये चर्चा।

२. शैलेशकुमारमिश्रस्य दूतकाव्यरूपस्य इन्दुदूतमस्य सार्थकतानिरुपणम्।

३. इन्दुदूते उद्भासितस्य वेदान्तदर्शनस्य अद्वैततत्त्वस्य उपस्थापनम्।

४. इन्दुदूतमस्य साहित्यपरिशीलनः।

शोधकार्यपद्धतिः-

काव्यस्य सिद्धान्तान् अनुसृत्य, विश्लेषणात्मकपद्धतिं स्वीकृत्य, मुख्यग्रन्थस्य इन्दुदूतस्य आलोच्यविषयेण च सहायकग्रन्थानां साहाय्येन इदं शोधकार्यं सम्पन्नं भविष्यति।

शोधकार्यविभाजनम्-

अतः दूतकाव्यपरम्परायाम् ‘इन्दुदूतम्’ इति काव्यस्य समीक्षात्मकमध्ययनम् निम्नरूपानुसारेण भविष्यति।

प्रथमोऽध्यायः (काव्यस्य भेदोपभेदाश्च)-

- काव्यलक्षणम्।
- दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यञ्च।
- श्रव्यकाव्यस्य भेदाः - गद्यं पद्यं चम्पू च।
- पद्यकाव्यस्य भेदाः - महाकाव्यं खण्डकाव्यं गीतिकाव्यं मुक्तककाव्यं प्रबन्धकाव्यञ्च।
- गीतिकाव्यस्य लक्षणम् उद्भवः विकासश्च।
- दूतकाव्यपरम्परा।

द्वितीयोऽध्यायः (कविपरिचयः)-

- जीवनपरिचयः।
- कवेः रचनासमूहः।
- कवेः रचनाशैली पाण्डित्यञ्च।
- कवेः शास्त्रज्ञानम्।

तृतीयोऽध्यायः (काव्यपरिचयः)-

- काव्यविभाजनम्।
- कथावस्तु।
- आधारकाव्यम्।
- कविकल्पना।

चतुर्थोऽध्यायः (साहित्यशास्त्रीयतत्त्वानि)-

- चरित्रवर्णनम्।
- भाषाशैली।
- रसतत्त्वम्।

- छन्दः।
- अलंकारः।
- गुणः।
- रीतिः।

पञ्चमोऽध्यायः (सामाजिकी धार्मिकी च व्यवस्था)-

- सामाजिकीव्यवस्था।
- धार्मिकीव्यवस्था।

षष्ठोऽध्यायः (भौगोलिकः प्रकृतिचित्रणञ्च)-

- राज्यम्।
- तीर्थम्।
- नदी।
- पर्वतः।
- मार्गम्।

सप्तमोऽध्यायः (दार्शनिकतत्त्वम्)-

- शंकराचार्यस्य अद्वैततत्त्वम्

उपसंहारः (शोधस्य निष्कर्षः प्रासंगिकता च)

विशेष: द्रष्टव्य: - शोधसन्दर्भस्य अध्यायविभागाः आवश्यकताहेतो: परिवर्तनयोग्याः।

तथ्यसूत्राणि-

1. "रमणीयार्थप्रतिपादक: शब्द: काव्यम् " (आचार्यः जगन्नाथः)
2. "स्यात्सन्देशहरोदूतः।" (अमरकोष २।६।१६)
3. "सन्देशं मुख्याख्यानं हरति सन्देशहारकः।" (अभिधानचिन्तामणी ३।३९८)
4. भावानात्मनिष्ठानां कल्पनावलितं लघु।
   स्फुरणं गेयरूपेण गीतिकाव्यं निगद्यते॥ (इन्दुदूतम्, शुभाशंसा, ऋषि उमाशंकर शर्मा)
5. अयुक्तिमद् यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः। तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः॥ अवाचोऽव्यक्तवाचश्च
   दूरदेशविचारिणः। कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते॥
   यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते। तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते॥

(काव्यालंकारः-१।४२,४३, ४४)

6. ललितलवङ्गलता-परिशीलन-कोमलमलयसमीरे।
मधकुरनिकरकरम्बित-कोकिल-कूजितकुञ्जकुटीरे।। (गीतगोविन्दम्, प्रथमोऽध्यायः)

ग्रन्थसूची-

- इन्दुदूतम्, डॉ. शैलेशकुमारमिश्रः, इस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली
- आधुनिक गीतिकाव्य का शिल्प विधान, डॉ. मंजू गुप्ता
- आधुनिक संस्कृत साहित्यानुशीलनम् ,संस्कृत परिषद् ,सागर विश्वद्यिालय ,सागर प्र.स. वि.सं.
- काव्य प्रकाश, मम्मट, बाल बोधनी प्रकाशन, बनारस
- काव्यमीमांसा, राजशेखर, बिहार राष्ट्र भाषा परि, पटना
- छन्दो मंजरी (गंगा दास) सम्पादक ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा प्रकाशन, 1992
- पान्थदूतम् . भोलानाथ प्रच्यवाणी पत्रिका, कलकत्ता भाग - 6 जनवरी - दिसम्बर, 1949
- पवन दूत, धोयी ,कलकत्ता संस्कृत साहित्य परिषद् ,श्याम बाजार
- पवनदूत, वादिचन्द्र सूरि, हिन्दी जैन साहित्य प्रसारक, मुम्बई
- मेघदूतम, डॉ. विजेन्द्र कुमार शर्मा साहित्य भंडार, मेरठ
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, रामदेव साहू, श्याम प्रकाशन जयपुर
- संस्कृत गीतिकाव्य का विकास, परमानंद शास्त्री सुभाषबाजार, मेरठ
- संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, बाबूराम त्रिपाठी, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, ए. बी. कीथ, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन 5 बी कस्तुरबा नगर, सिगरा
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, हंसराज अग्रवाल शक्ति प्रकाशन, फिरोजपुर
- संस्कृत साहित्य का इतिहास, मंगलदेव शास्त्री मोतिलाल बरारसी दास, दिल्ली
- संस्कृत साहित्य का नवीन इतिहास, कृष्ण चैतन्य, चौखम्बा विद्याभारती, काशी
- संस्कृत साहित्य बीसवीं शताब्दी, राधावल्लभ त्रिपाठी, प्रकाशक कमला कान्त मिश्र राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान
- आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास ,प्रथम संस्करण ,असण कुर्मावढौंडियाल, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ
- संस्कृत वाङमय का बृहद इतिहास. सप्तमखण्ड, डॉ. जगन्नाथ पाठक, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ
- संस्कृत आलोचना, डॉ. आचार्य बल्देव उपाध्याय, चौखम्बा संस्कृत सिरीज, काशी
- संस्कृत के सन्देश काव्य, डॉ. राजकुमार आचार्य, रामलाल गोयल, अजमेर